

O'ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDAGI KIYIM LEKSIKASI LEKSIK-SEMANTIK MAYDONINING QIYOSIY LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

Aytmuratova Eleonora Baxitovna
Nukus shahar 22-sonli ayrim fanlar
chuqurlashtirilib o'qitiladigan sinfi
bor umumta'lim maktabi
O'zbek (Davlat) tili o'qituvchisi

Annotatsiya Aynan lingvokulturologik yondashuv tilning lug'at tarkibini madaniy-lisoniy hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi, bunda uni yaratgan xalqning milliy madaniyatiga xos xususiyatlar eng yorqin tarzda namoyon bo'ladi. Shu boisdan qiyosiy lingvokulturologiya doirasida o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi "Kiyim-kechak" leksikasini tahlil qildik. Mazkur maqolaning maqsadi qiyosiy lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan maydon usuli orqali turli til madaniyatlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash va tahlil etishdan iborat.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, qiyosiy lingvokulturologiya, kiyim-kechak, libos, leksik-semantik maydon, maydon yadrosi, maydon chetlari, mikromaydon, milliy muhit, madaniyat.

Аннотация Именно лингвокультурологический подход позволяет интерпретировать словарный состав языка как культурно-языковое явление, при котором наиболее ярко проявляются особенности, присущие национальной культуре народа, создавшего его. Поэтому в рамках сравнительной лингвокультурологии мы проанализировали лексику "Одежда" в узбекском и каракалпакском языках. Целью данной статьи является выявление и анализ специфических особенностей различных языковых культур с точки зрения сравнительной лингвокультурологии посредством полевого метода.

Ключевые слова: лингвокультурология, сравнительная лингвокультурология, одежда, одежда, лексико-семантическое поле, ядро поля, грани поля, микрополе, национальная среда, культура.

Abstract It is precisely the linguocultural approach that allows us to interpret the vocabulary of the language as a cultural and linguistic phenomenon, in which the peculiarities of the national culture of the people who created it are most vividly manifested. Therefore, within the framework of comparative linguoculturology, we analyzed the lexicon of "Clothing" in Uzbek and Karakalpak languages. The purpose of this article is to identify and analyze the

specific features of different language cultures using the field method from the perspective of comparative linguoculturology.

Key words: linguoculturology, comparative linguoculturology, clothing, costume, lexical-semantic field, core of field, edges of field, microfield, national environment, culture.

Kirish. Bugungi kunda til materialining umumiy xususiyatlarini aniqlash ehtiyoji, turli tillarda so‘zlovchilarning milliy dunyoqarashini tasvirlashga intilish, ikki tilli lug‘atlarni takomillashtirish zarurati, semantika va til tafakkurining milliy o‘ziga xosligini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish tufayli amaliy yo‘naltirilgan qiyosiy tadqiqotlarga e‘tibor ortib bormoqda¹⁷⁸. Zamonaviy tilshunoslikning shunday yo‘nalishlaridan biri qiyosiy lingvokulturologiya bo‘lib, u lingvokulturologiya va qiyosiy tilshunoslikning tutashgan nuqtasida vujudga kelgan. Bu yo‘nalish tillar, madaniyatlar va millatlarning o‘zaro ta‘siri hamda aloqadorlik jarayonlarini ularning lisoniy va nolisoniy (madaniy) mazmunlarining yaxlit tizimi sifatida o‘rganadi. Bu jarayon ona tili nuqtai nazaridan, jamiyatning yangi hayotiga va yangi tafakkur bilan bog‘liq bo‘lgan madaniy qadriyatlar tizimiga yo‘naltirilgan holda amalga oshiriladi.

Adabiyotlar tahlili. A.Vejbitskaya “Kalit so‘zlar orqali madaniyatlarni tushunish” kitobida jamiyat hayoti va u so‘zlashadigan til bir-biri bilan chambarchas bog‘liqligini ta’kidlaydi. Turli tillardagi so‘zlarning bir-biriga mos kelmasligi, bundan tashqari, ular muayyan jamiyat yoki til jamoasining fikrlash tarzi va hayotiy ko‘rsatmalarini aks ettirishi va yetkazishi hammaga ma’lumligicha qolmoqda. Shuni ta’kidlash kerakki, bu so‘zlar madaniyatni tushunishning bebaho kalitlari hisoblanadi. V.V.Oshchepkova ham til ... "inson faoliyatining barcha sohalaridagi o‘zgarishlarga javob berishini" ta’kidlaydi¹⁷⁹.

Til va madaniyat o‘rtasidagi aloqani o‘rganishda maydon usuli muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qiyosiy lingvokulturologiyaga ham taalluqli, chunki tillarni taqqoslash va solishtirish orqali ularning o‘xshash va o‘ziga xos jihatlari aniqlanadi. Yu.N. Karaulov ta’kidlaganidek, “maydon nazariyasi tilning voqelik bilan aloqasini, uning tashqi lisoniy voqelik bilan bog‘liqligini aks ettiradi”¹⁸⁰.

Turli tillarda so‘zning semantik mazmuni deyarli to‘liq mos kelishi mumkin, shu bilan birga tillarda faqat ulardan birining tizimiga xos bo‘lgan va boshqasining tizimiga begona bo‘lgan ma’lum miqdordagi ma’nolar mavjud bo‘lishi mumkin. Tilning leksik tizimini o‘rganish lug‘at tarkibini har tomonlama ko‘rib chiqishni, so‘zlar yordamida real dunyoni "semantik xaritalash" («semantic mapping») muammosini tahlil qilishni, leksikani turli tushunchaviy (semantik) maydonlarga, predmet guruhlariga va terminologik mikrotizimlarga ajratishni, leksik birliklarni ularning ma’no ahamiyati va ichki tuzilma vazifalariga ko‘ra

¹⁷⁸ Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. Проблемы теории и методики исследования. — М., 2007.

¹⁷⁹ Ощепкова В.В. Язык и культура Великобритании, США, Канады, Австралии, Новой Зеландии. — М.; СПб.: ГЛОССА/КАРО, 2004.

¹⁸⁰ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография / Отв. ред. С.Г. Бархударов. — Изд. 2-е. — М.: Книжный дом «ЛИБРИКОМ», 2010.

farqlash masalalarini o‘z ichiga oladi¹⁸¹. Tilshunoslik rivojlanishining hozirgi bosqichida tadqiqotchilar so‘zning semantik tuzilishini "ma'lum bir xalqning hayotiy qadriyatlaridan tortib ijtimoiy va madaniy qadriyatlarigacha bo‘lgan tizimi haqidagi boy ma'lumotlar xazinasini" sifatida taqdim etmoqdalar¹⁸².

V.V. Vorobyovning ta'kidlashicha, semantik maydon tushunchasi - umumiy mazmun bilan birlashgan va ierarxik tuzilishga ega bo‘lgan birliklar majmuasi hisoblanib, tilshunoslikda yaxshi istiqbolga ega. Tilshunoslikda semantik maydon eng muhim kategoriyalardan biriga aylanib bo‘lgan. Unda mazmun jihatidan bir xil bo‘lgan birliklar tizimli va sintetik tarzda ko‘rib chiqiladi¹⁸³. Har qanday "til maydoni" "tilni idrok etishning bir qismi" deb hisoblanadi. U obyektiv voqelik bilan ham, til materiyasi bilan ham bog‘liq bo‘lmagan tushunchalar va g‘oyalarning aprior tizimi hisoblanadi¹⁸⁴.

Tadqiqot metodologiyasi. Leksik-semantik maydon (LSM)ni biz turli so‘z turkumlariga mansub va invariant ma’no bilan birlashtirilgan til birliklarining o‘ziga xos, ierarxik tarzda tashkil etilgan majmuasi sifatida belgilaymiz. Biz L.A. Novikovning fikriga qo‘shilamiz: maydon birliklari sintagmatik, paradigmatic va assotsiativ-derivatsion munosabatlarga kirishadi, bu munosabatlar maydonning asosiy o‘lchovlariga mos keladi va uning "hajmiy" tasavvurini yaratadi¹⁸⁵.

Asosiy tushunchalar, maydonning ishlashi va uning tuzilishi madaniyatni aks ettirishini va shunga muvofiq ravishda maydon tuzilishida aks ettirilishini e’tiborga olish lozim. Maydon ma'lum bir ma’no mazmuni - maydon dominantasi bilan belgilanadi. Unda yadro (leksema-tushuncha yoki leksema-tushunchalar guruhi), markaz (asosiy tushunchalar sinflari, ularning sinonimik, antonimik va boshqa munosabatlari bilan realiyalar) va periferiya (qo‘shni realiyalar tizimi, qo‘shni maydonlar - ikkilamchi semantik vazifali so‘z-tushunchalar) ajratib ko‘rsatiladi.

Madaniyatni o‘rganishda maishiy sohaga oid leksik birliklardan foydalanish eng samarali usul hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi "Kiyim-kechak" tushunchasiga oid ot-nomlarning leksik-semantik maydonini tahlil qilamiz. Kiyim-kechak sohasi jamiyat turmush tarzini aks ettiradi hamda lingvomadaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon etadi.

O‘rganilayotgan tillarda leksik-semantik maydonning tuzilishiga quyidagi leksik bo‘linish asos qilib olingan: erkaklar/ayollar kiyimi; ustki/kundalik kiyim; ichki kiyimlar / paypoq-cho‘lki mahsulotlari / uy kiyimlari; kundalik/sport/plyaj kiyimlari; aksessuarlar; bosh kiyim va poyabzallar.

¹⁸¹ Серебренников Б.А. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б.А. Серебренников. — М.: Наука, 1972.

¹⁸² Вендина Т.И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм). — М.: Индрик, 1998.

¹⁸³ Воробьев В.В. Лингвокультурология: Монография. — М.: Изд-во РУДН, 2008.

¹⁸⁴ Ермолаева Л.С. Неогумбольдтианское направление в современном буржуазном языкознании // Проблемы общего и частного языкознания / Под ред. В.Г. Костомарова. — М., 1960. — С. 47–85.

¹⁸⁵ Современный русский язык: Учебник / Под общей ред. Л.А. Новикова. — СПб.: Изд-во «Лань», 2003.

O‘zbek tilida "Kiyim-kechak" leksik-semantik maydoniga oid 107 ta leksik birlik aniqladik. Maydon tuzilishiga an’anaviy yondashuvga ko‘ra, uning tarkibida yadro, markaz (yadro atrofi zonasi), va periferiyani ajratib ko‘rsatdik. Maydon yadrosini (nomini) aniqlash uchun integral semani ajratib olishimiz zarur. V.V. Vorobevning ta’rifiga ko‘ra, bu sema maydonga kiruvchi har bir til birligi uchun xos bo‘lgan umumiy "g‘oya" hisoblanadi¹⁸⁶.

Bu holatda integral sema keng ma’noda "kiyim" bo‘lib, u "tanani qoplaydigan va o‘raydigan narsalar majmui" hisoblanadi. "O‘zbek tili izohli lug‘ati"da kiyim quyidagicha ta’riflangan: Badanni va tana a’zolarini berkitish, yashash va shu bilan inson tanasini tashqi muhit ta’siridan saqlash uchun kiyiladigan, asosan, mato va teridan tikib olgan narsalarning umumiy nomi¹⁸⁷. Maydonning arxisemasi, ya’ni umumiy ma’noni ifodalovchi birlik "tanani o‘rash, qoplash"dir. Shunday qilib, o‘zbek tilidagi leksik-semantik maydonning yadrosi (nomi) "kiyim"dir.

Tahlil va natijalar. O‘zbek tilining izohli lug‘atlarida ko‘rsatilgan integral semaga kiritilgan so‘zlarning ta’riflarini tahlil qilib, maydon markazini aniqlab olishimiz mumkin. Bizning fikrimizcha, "kiyim" leksik-semantik maydonining markazini quyidagi so‘zlar tashkil etadi: kiyim, libos va keng ma’noda "kiyim" so‘ziga sinonim bo‘lgan ko‘ylak so‘zi.

O‘zbek tilidagi "Kiyim" leksik-semantik maydoni iyerarxik ko‘p bosqichli tizim bo‘lib, unda mikromaydonlar ajratiladi: ayollar kiyimi, erkaklar kiyimi, bosh kiyimi, aksessuarlar, poyabzal.

Ushbu leksik-semantik maydondagi eng ko‘p sonli guruh "ayollar kiyimi" guruhi bo‘lib, u 36 ta leksik birlikni o‘z ichiga oladi. Bizning fikrimizcha, bu o‘zbek ayollarining kiyimlari xilma-xil va turli maqsadlarga moslashtirilganligini ko‘rsatadi. Shuningdek, ta’kidlash joizki, "ayollar kiyimi" va "erkaklar kiyimi" mikromaydonlarining har ikkalasida ham "kundalik kiyimlar" guruhi "sport kiyimlari" guruhiga qaraganda ko‘proq leksik birliklarni o‘z ichiga oladi. Bundan shunday xulosaga kelamizki, o‘zbek madaniyatida odamlar rasmiy va nafis kiyinishni ma’qul ko‘radilar.

"Ayollar poyabzali" guruhi ham "erkaklar poyabzali" guruhiga nisbatan ko‘proq leksik birliklarni o‘z ichiga oladi, biroq o‘xshashlik shundaki, "sport va dam olish poyabzali" guruhida "kundalik poyabzal" guruhiga qaraganda ko‘proq leksik birliklar mavjud. Bizning fikrimizcha, bu yangi O‘zbekistonda harakatni cheklamaydigan va noqulaylik tug‘dirmaydigan qulay, yumshoq poyabzallar afzal ko‘rilishidan dalolat beradi. Shuningdek, biz uchun "uniseks kiyim va poyabzal" guruhlarining kam sonli ekanligi e’tiborga molik. Bundan shunday xulosaga kelamizki, jahon tendensiyalariga qaramasdan, o‘zbek lingvomadaniyatida gender chegaralari hamon saqlanib qolmoqda.

Shu o‘rinda qoraqalpoq tilidagi kiyim-kechak leksikasiga ham to‘xtalib o‘tsak. Qoraqalpoq tili o‘zining boy tarixiga ega bo‘lganligi bois kiyim-kechak leksikasida ham bu yaqqol namoyon

¹⁸⁶ Воробьев В.В. Лингвокультурология: Монография. — М.: Изд-во РУДН, 2008.

¹⁸⁷ <https://tahrirlovchi.uz/lugat/kiyim>

bo‘ladi. Qoraqalpoq tilidagi kiyim-kechak leksikasi xalqning madaniy, tarixiy va etnik xususiyatlarini aks ettiradi.

O‘zbek va qoraqalpoq xalqlari qadimdan bir zaminda istiqomat qilib kelganligi bois madaniy jihatdan bir-biriga juda yaqin xalqlar hisoblanadi. Yuqorida o‘zbek tili kiyim-kechak leksik semantik maydonidagi o‘ziga xos jihatlar qoraqalpoq tilidagi kiyim-kechak leksik semantik maydoniga ham hos xususiyat hisoblanadi.

O‘zbek va qoraqalpoq tilining o‘rganilayotgan "Kiyim" leksik-semantik maydonida lug‘at manbalaridan ajratib olingan leksik birlikning o‘ziga xos xususiyati ushbu birliklarning bir qismi boshqa tillardan olingan. Ushbu holat xalqlarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarini nazarda tutadi. Mazkur leksik birliklar arab, fors tillaridan hamda rus tili, shuningdek, rus tili orqali ingliz, fransuz va nemis tillaridan olingan. Bu so‘zlar ekzotizm bo‘lmay qolgan hamda zamonaviy o‘zbek va qoraqalpoq lingvomadaniyatida mustaqil so‘zlar sifatida qo‘llanilmoqda. Masalan: “makintosh” - inglizcha "mackintosh", "shortik" - inglizcha "shorts". Ushbu leksik birliklar bilan bir qatorda, kundalik hayotda, ommaviy axborot vositalarida hamda kiyim-kechak va moda sohasidagi mutaxassislar tomonidan keng qo‘llanilishiga qaramay, lug‘at manbalarida qayd etilmagan hamda o‘zbek va qoraqalpoq tillarining leksik tarkibiga kirmagan yana bir qancha leksik birlikni alohida ko‘rib chiqamiz. Quyidagi jadval diqqat qarating.

	O‘zbek tilidagi variant	Qoraqalpoq tilidagi variant	Asl variant	Ma’nosi
1	jaket	Jaket	jaquette (fr)	Avradan iborat beldan yuqoriga kiyiladigan ayollar ust kiyimi
2	bandaj	Bandaj	bandage (fr)	Kasallik va undan keyingi davrda, operatsiyadan oldin yoki keyin tuzatish (kasal) joyini normal holatda ushlab turish uchun tang‘ib bog‘ (kiyiladigan) maxsus kamar, belbog‘.
3	xudi	Xudi	a hoodie (ing)	Kapyushonli svitshotning bir turi bo‘lib, u kiyilganda bosh va bo‘yinning ko‘p qismini, ba‘zan esa yuzni qoplaydi.
4	kapushon	kapushon	Capuchon (fr)	Yoqaga biriktirilgan bosh kiyimi ko‘rinishidagi kiyim qismi.
5	bezrukovka	bezrukovka	Безрукавка (ru)	Odatda chuqur o‘yilgan bo‘yinli, yengsiz trikotaj pullover.

Shunday qilib, ko‘rib chiqilgan giper-giponimik paradigmalar murakkab ko‘p bosqichli ierarxik tuzilishga ega: ular turli hajmdagi mikromaydonlardan tashkil topgan bo‘lib, har biri integral elementlar asosida shakllanadi va har bir a‘zosi differensial elementlarga ega. O‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi kiyim-kechak nomlarini ifodalovchi otlarning paradigmatic munosabatlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, mazkur leksik-semantik maydonlar o‘zaro qat’iy chegaralarga ega bo‘lmagan mikromaydonlarni o‘z ichiga oladi. Buning sababi shundaki, bir

xil ma'noda qo'llanilgan ko'plab so'zlar bir vaqtning o'zida bir nechta paradigmalarining a'zolari hisoblanadi.

Shunday qilib, tuzilgan leksik-semantik maydonlar asosida o'zbek va qoraqalpoq tillarida kiyim-kechak sohasi leksikasining o'zaro ta'sirining lingvomadaniy xususiyatlarini taqqoslashimiz va yuqoridagi lingvomadaniyatlarining xususiyatlarini ochib berishimiz mumkin.

O'rganilayotgan tillardagi leksik-semantik maydonlarni taqqoslashda, dastlab, ushbu lingvomadaniyalarda "kiyim" tushunchasining keng ma'nodagi tahlilini o'tkazish lozim. Bu o'rinda biz tushunchalar va tasavvurlarning sezilarli o'xshashligini ko'ramiz. O'rganilayotgan lingvomadaniyalarda "kiyim" tanaga kiyiladigan, muayyan tadbirlarga mo'ljallangan, ma'lum bir maqsadda yoki ob-havo sharoitiga moslashtirilgan narsa sifatida tasavvur etiladi.

Biz lug'atlarda qayd etilmagan, ammo kundalik hayotda, ommaviy axborot vositalarida va kasbiy sohada keng qo'llaniladigan so'zlar qatlamini ham aniqladik. Shubhasiz, bu qatlam o'zbek va qoraqalpoq tillarida ancha keng bo'lib, unga asosan ingliz tilidan o'zlashgan leksik birliklar kiradi. Shunga asoslanib, o'zbek va qoraqalpoq tillari ushbu leksik birliklarni qo'llashiga qaramay, ularni tilning lug'at tarkibiga to'liq kiritmasdan, o'ziga xos tarzda ajratib turadi, deb hisoblaymiz. Bizningcha, bu holat madaniy makonning o'ziga xosligini saqlash yo'llarini izlash tendensiyasini ko'rsatadi. Chunki hozirgi davrda madaniy va til chegaralari ochilayotgan bir paytda, lingvomadaniyatlarining o'ziga xosligini saqlab qolish masalasi dolzarb bo'lib turibdi.

Shunga qaramay, o'zbek va qoraqalpoq tillarining leksik tarkibida ingliz tili leksik birliklarning kichik foizini kuzatamiz. Bizning fikrimizcha, bu globallashtiruv, madaniyatlararo muloqot, iqtisodiy, siyosiy va madaniy chegaralarning yo'qolishi, shuningdek, ingliz tilining lingvomadaniy ta'sirga ega global til sifatida qabul qilinishining dunyoda hukmron tendensiyasining natijasidir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda til va madaniyatlarining o'zaro ta'siri davrida biz uchun nafaqat ularni o'rganish, balki o'z millatimizning o'ziga xosligi va individualligini saqlab qolish masalasi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Leksik sath birliklarini tizimlashtirish shakli sifatida maydon usuli eng samarali usullardan biri sifatida e'tirof etiladi, chunki u jamiyatning lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi, bu esa antropologik yo'nalishdagi fan rivojlanishining hozirgi bosqichida dolzarb hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. Проблемы теории и методики исследования. — М., 2007.
2. Ощепкова В.В. Язык и культура Великобритании, США, Канады, Австралии, Новой Зеландии. — М.; СПб.: ГЛОССА/КАРО, 2004.

3. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография / Отв. ред. С.Г. Бархударов. — Изд. 2-е. — М.: Книжный дом «ЛИБРИКОМ», 2010.
4. Серебренников Б.А. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б.А. Серебренников. — М.: Наука, 1972.
5. Вендина Т.И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм). — М.: Индрик, 1998.
6. Воробьев В.В. Лингвокультурология: Монография. — М.: Изд-во РУДН, 2008.
7. Ермолаева Л.С. Неогумбольдтианское направление в современном буржуазном языкознании // Проблемы общего и частного языкознания / Под ред. В.Г. Костомарова. — М., 1960. — С. 47—85.
8. Современный русский язык: Учебник / Под общей ред. Л.А. Новикова. — СПб.: Изд-во «Лань», 2003.
9. Воробьев В.В. Лингвокультурология: Монография. — М.: Изд-во РУДН, 2008.
10. <https://tahrirlovchi.uz/lugat/kiyim>.